

## МАХМУД КАШГАРИНИН «ДИВАНЫ» ЖАНА КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ БОЛГОН КАТЫШТЫГЫ

Макалада Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» эмгегиндеги айрым сөздөрдүн азыркы кыргыз тилине болгон катыштыгы жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү каралат.

**Өзөктүү сөздөр:** түркология, семантика, лексика-семантика.

Дүйнөлүк алкактагы аалымдын аталган эмгеги батыш жана орус окумуштууларынын назарын эзелтен эле өзүнө буруп, өзгөчө кызыгуусун арттырып, бул эмгек боюнча иликтөөлөрдү жүргүзүүгө түрткү болуп келген.

«Азыркы мезгилге чейин түркология илиминде «Дивандагы» сөздөрдүн түрк тилдерине катыштыгы боюнча түрк элдеринин лингвисттери орчундуу илимий салымдарын кошууда. Ошол илимий салымдардын жыйынтыгы Махмуд Кашгаринин «Диваны» түрк элдери үчүн орток мурас катары таанылышында.

Махмуд Кашгаринин «Дивану лугат ат-түрк» аттуу эмгегиндеги маселелер боюнча жалпы тил илиминде болобу (П.К. Жузе (1926, 1927, 1930); К. Брокельман (1918, 1921, 1928, 1930), О. Прицак (1950, 1953, 1955, 1959), Ю. Келли (1971, 1972, 1973, 1988), Р. Данкоф (1972, 1973, 1975, 1980), В. А. Звезгинцев (1964), И. В. Стеблева (1965), С. Кляшторный (1974) ж.б.), түркологияда болобу (Ж. Валидов (1920), А. Фитрат (1920), А. З. Валиди Тоган (1930), С. Ахаллы (1958), С. М. Муталибов (1947, 1957, 1961), А. М. Демирчизаде (1964), А. К. Курышжонов (1972), В. П. Асланов (1972); Б. Орузбаева (1972); Х. Г. Нигматов (1972) ж.б.) илимий изилдөөлөр жүргүзүлүп келген.

Кыргыз тил илиминде Махмуд Кашгаринин «Диваны» боюнча өткөн кылымдын 70-жылдарында башталса да (Б. Орузбаева (1972), Б. Осмоналиева (1972), З. Мусабаева (1975), өзгөчө 2011-жылдан баштап лингвистикалык ар кыл өңүттө изилдөө активдеш баштайт (Г. Жаманкулова (2011), И. Султаналиев (2012, 2015), Т. Токоев (2015)).

Ушул өңүттө «Дивандагы» буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктарга байланыштуу сөздөрдүн канчалык деңгээлде азыркы кыргыз тилине болгон катыштыгын макалабызда белгилеп кетүүнү чечтик:

а) Үй буюмдардын аталыштарындагы төмөнкү сөздөр эч өзгөрүүсүз жеткен жана азыркы кыргыз тилинде колдонулууда: сеп (563) - сеп «Күйөөгө чыга турган кыздын себи», үкөк (175) - үкөк «Тамак-аш же башка нерселерди салуу үчүн колдонулуучу жыгачтан жасалган сандыкча», үтүк (159) - үтүк «Кийим-кече же башка жука материалдарды үтүктөө үчүн колдонулуучу прибор» ж.б.

Экинчи топко кирген сөздөр **фонетикалык өзгөрүүгө** учураган сөздөр: аркук (241) - аркак «Кездеменин ж.б. эриш жибине туурасынан өткөрүлгөн жиби», бишик (711) - бешик «Жаш баланы бөлөп, терметүүгө ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм», йабу (39-3т.) - жабуу «Көрпөчө, ат жабуу», йугуркан (389) - жууркан «ортосуна жүн же кебез салынып, ичи-сырты кездемеден кабылып тигилген, жатканда жамынып жатуучу төшөкчө», көөшик (711)

- көшөгө «Көргөзбөй далдалап туруу үчүн үйгө тартылуучу узун жаңы парда», сибек (677) - шимек//шибек «Бешикке бөлөнгөн баланын сийдиги күлтүккө куюлуп туруш үчүн колдонулуучу малдын сөөгүнөн жасалган түтүкчө», субургу (839) - шыпыргы «Шыбактын, алтыгананын ж.б. баш жагы жазыраак, жалпагыраак формага келтирилип, шыпырууга ылайыкталып байланган тобу», сувлук (811) - суулук «Сүлгү; суу жолук, кол аарчы» ж.б.

Ошондой эле азыркы кыргыз тилине **эскирген сөз катары** төмөнкү сөздөрдү кароого болот: аргы - «Баштык, дорбо, калта (251), буг - Баштык, буюм байлоочу түйүн» (187,3т.), букгай - кийим салынуучу баштык» (365,3т.), егрик - «Ийрилген жип» (219), ешүк - жамынчы (165), йазым - төшөк, жата турган жер (33,3т.), йап - жыгачы, кийиз (7,3), кабырчак - кабыр (сандык) (855), кача - кийиз (333,3т.), киз - үкөкчө, кичинекей сандыкча (910), кимишке - кашгар кийизи (839), кондагу - буттун астына коюлуучу таканчык (841), көбсөөн - көрпө, төшөк (757), кызыз - жал, войлок, кийиз (637), сарагук - аялдардын жамынуучу төшөгү (833), сарныч - сандык сымал нерсе сактоочу нерсе (785) ж.б.

б) Үй-оокаттарга байланыштуу сөздөрдүн кыргыз тилине **өзгөрүүсүз** жеткени: идиш (145) - идиш «Тамак-аш, ар кандай продуктыларды куюу үчүн, салып коюу үчүн ж.б. максаттарда колдонулуучу чыны, табак, кап сыяктуу буюмдардын жалпы аты» ж.б.

Унгусу бир, бирок **фонетикалык өзгөрүүгө** дуушар болгон сөздөргө төмөнкүлөр кирет: аяк (186) - аяк «Жыгачтан тегерек ойулуп жасалган идиш», кашук (667) - кашык «Тамак-аш сүзүп ичүүгө же бир нерсени сүзүп алууга ылайыктап жыгачтан же малдан жасалган үй буюму», көнөк (683) - көнөк «Саан саганда, суу ташыганда колдонуу үчүн төөнүн терисинен ышталып жасалган идиш», кумган (761) - кумгаан «Колго суу куюу, кээде чай кайнатуу үчүн колдонулуучу, чоюндан жасалган чорголуу жана туткалуу идиш», очак (151) - очок «Казан асууга ылайыктап жерден оюлуп, же таш тизип жасалган кемеге, же кирпич коюп жасалган от жагуучу жай» ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде **эскирген сөздөр:** авран - очок, тандыр. Темирчинин очогу (227), андыг - элек, калбыр, өткөрмө өндүүлөрдүн тегерек кырдуусу (241), ашыч - казан (132), барт - суу иче турган идиш (599), букач - ылайдан жасалган кесе, же казан (623), бутук - кичинекей чанач (мешок) (658), быгрыг - чанач ж.б. нерселердин бүктөлгөн, бырышкан жери (795), дөлүк - майдан жасалган оозу сынык идиш (кумура сыяктуу) (677), ескү - кесек элек, өткөрмө (259), етлик - эт илип коюучу илмек (215), йесимен - кумура, (59,3т) ж.б.

в) Чарбачылык иштерине колдонулуучу сөздөрдүн ичинен кыргыз тилине **өзгөрбөстөн** жет-

кендери: кетмен (767) - **кетмен** «Жер казуу, арык чабуу ж.б. иштерине колдонулуучу эмгек куралы» ж.б.

**Фонетикалык өзгөрүүгө** душар болгон сөздөр: **казык** (665) - кайык «Эки жак капталынан калак менен шилөө аркылуу же мотор аркылуу сууда сүзүп жүрүүгө ылайыкташып жасалган суу транспорту», **оргак** (243) - орок «Дан эгиндердин, чөп, куурай оруу үчүн колдонулуучу темири жарым ай сыяктанып, иймегирээк жасалган сабы бар эмгек куралы», **түвек** - түтүк «Камыштай ичи көндөй зат, труба, шланг», **чыгыр** - чыгырлык «жип түрүлгөн тегерек жыгачтан жасалган нерсе» ж.б.

Азыркы кыргыз тилинде кезденпеген, **эскирген сөз** катары эсептелген сөздөр: **аргак** - кайырмак (277), **ыргак** - илмек (277), **багна** - тепкич (753), **баштар** - орок (785), **буруксу** - буурсун (369,3т), **емеч** - буурсуп, жыгач соо, дыйкан шайманы (133), **сибак** - кол тегирмендин үстүңкү ташып айландырткан темир (677) ж.б.

г) Мал чарбачылыгында кездешкен сөздөрдүн **өзгөрбөстөн** кыргыз тилинде кездешиши: **камчы** (727) - **камчы** «Атты же башка унааны, чабууга айдоого ылайыкталып, өрүлгөн жана сапталган кайыш», **ком** (203,3т) - «Ком төөгө жүк артуу үчүн өркөгүнө, белине орой таңылган кабат-кабат кийиз же башка калың нерселер, чом», **көмөлдүрүк** (898) - Көмөлдүрүк «ээрди артка кетирбес үчүн аттын төшүнөн алып келип эки бутунун ортосунан өткөрүп, учу басмайылга, экинчи жагы ээрге бекитилүүчү кайыш», **тузак** (663) - **тузак** «Канаттууларды, жаныбарларды кармоо үчүн зымдан же башка нерселерден сыйыртмак кылып жасалган илмек, кылтак» ж.б.

Кыргыз тилине тыбыштык жактан **өзгөргөн сөздөр**: **бойундурук** (273,3т) - мойунтурук «Малдын, жылкынын мойнуна салынган аркан же кайыш», **ичлик** (219) - «Ээрдин артына салынуучу ичмек», **ийк** (7,3) - жип «Жүндөн, кебезден, кендирден жана башка буладан токуу, тигүү, сайма саюу ж.б. үчүн ийрилген, чыйратылган ар кандай жоондуктагы зат», **кутгун** (881) - «Куюшкан «ээрди алдыга жылдырбоо үчүн аттын куйругуна илинип, эки учу куткунга бекитилүүчү кайыш», **өртүк** (218) - «Үртүк, аттын мойнуна, көкүрөгүнө оролтуп, капталына, соорусуна түшүрө жабыла турган ат жабуу» ж.б.

**Эскирген сөз** катары кабыл алынган сөздөр: **азрым** - ээрдин капталына коюлуучу кийиз тердик, желдик (222), **артыг** - көлүккө артылуучу жүк (артынчаак) (207), **багырчак** - багырчак, эшекке токулуучу ээр (865), **беркее** - камчы, таяк, аны менен урууну токмоктойт жана эшекти кубалайт (741), **ботлуу** - төөнүн мурдуан өткөрүлгөн жыгач (чүлүк) (747), **бурундук** - тизгин (855), **езерлик** - үстүнө ээр коюлуучу жыгач, йанлык - чабандын баштыгы (71,3т), **йулар** - аттын тизгини, жүгөн (43,3т), **йунак** - тердик, буканын, эшектин ж.б. ээрдин алдына коюлуучу нерсенин баары (45,3т) ж.б.

Кыргыз тилиндеги буюм-тайымдарга тиешелүү сөздөр «Диванда» көп кездешет, бирок алардын **тыбыштык жактан өзгөрүүлөрүн** карап көрөлү: **казыш** (17,3т) - кайыш «Малдын же башка ири малдын терисинен даярдалып, ат жабдыктарын (жүгөн, куюшкан, басмайыл ж.б.) жасоо, кур же бир нерсеге боо кылуу, бир нерсени каптоо», **көңлек** (571) - көйнөк «Күрмө, кемсел же желетке сыяктуу сырт кийимдердин астына кийилүүчү жалаң кат кийим» ж.б.

Кыргыз тилинде **архаизмге** айланып кеткен сөздөр: **артыг** - аялдардын кемсели (207), бартуу -

күрмө (723), **бурук** - боо, бир нерсени ороп байлаган боо, мисалы кап байлаган, же шымдын боосу ж.б. (671), **йабтаг** - кийизден жасалган чоң эмес баш кийим. Кышта чабандар кийишет (61,3т), **кондук** - кийизден жасалган тумак, баш кийим (681), **кезинди тон** - кийилген тон (көп кийилүүчү) (775), **кезиш** - кур байлоо. Союлуучу нерсенин терисине байланат (643), **кезлик** - кичинекей бычак, аял кишилер жогорку кийимине кыстарып жүрүшөт (823) ж.б.

й) **Тыбыштык өзгөрүүгө** дуушар болгон сөздөр: **кабчаг** (811) - капкак «Сандыкты жаап туруучу капкакы», **Өтүглүг** (295) - өтүктүк (өтүккө керектелүүчү булгаары), **самдаа** (727) - сандал (орус тилине ушул формасында кирген) ж.б.

л) **Курал-жарактардын аталышы**. Кыргыз тилине **өзгөрбөстөн** колдонулуп жүргөн сөздөр: **бычак** (671) - бычак «Кесүү үчүн колдонулуучу миздүү, сабы бар аспап», **керки** (747) - керки «Балтадан кичине, балтага караганда мизи туурасынан (жалпагынан) келтирилип сапталган, жыгач чабуу, кыркуу үчүн колдонулган курал», **көрүк** (158) - көрүк «Темир устатардын териден жасаган от үйлөгүч шайманы» ж.б.

Кыргыз тилинде **тыбыштык өзгөрүүгө учураган** сөздөр: **базгаан** (757) - барскап «Темирчилик устанасында балкачы чаап тура турган чоң балка», **балдуу** (727) - балта жыгачты кесүү, жаруу жана сомдоо үчүн колдонулуучу жуп жагы миздүү, экинчи жагы унгулуу темир курал», билегү - бүлөө «Бычак, устара ж.б. бүлөп курчутуу үчүн колдонулуучу жылма таш», **егди** (251) - ийди «Бир нерсе жонууга, кесүүгө колдонулуучу ийри бычак» ж.б.

Кыргыз тилине **эскирген** сөз катары эсептелген сөздөр: **баркуч** - кылычка окшогон жыгач, аны менен очоктогу нанды аңтарып бышырышкан (781), бычгут-кайгы, бычкан бир нерсени кескен шайман, **ир** (121) - теше турган аспап, үшкү, **канагуу** - дарыгер колдонуучу эки миздүү бычак, **кыпчур** (773), **кыфтуу** - кайгы (725), **сындуу** - кайчы (727), **тигүүч** - чеккич (625), **чакук** - балка (459,2.т.), **чекнее** - тигүүчү аспап, кездесме согуучу өрмөк (745), **чөгөн** - учу иймек таяк (701) ж.б.

Жыйынтыгында, «Диванда» 8000ге жакын сөз болсо, анын ичинен 210дун тегерегинде буюм-тайымдарга жана курал-жабдыктара тиешелүү сөздөр. Анын 60 пайыздан ашыгы турпаты, мааниси өзгөрбөгөн же болбосо тыбыштык өзгөрүүгө дуушар болгон сөздөр түзөт.

Ал эми ошол сөздөрдүн уңгусунун 90 пайыздан ашыгы кыргыз тилине тикеден-тике катыштыгы бар десек жаңылышпайбыз.

#### Адабияттар

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС). -Ф.: Мектеп, 1969.
2. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү (КТТС).- Ф.: Мектеп, 1984.
3. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» /Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, I т. -Б., 2011.
4. Махмуд Кашкари «Түрк тилдерини сөздүгү» /Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, II т. -Б., 2012.
5. Махмуд Кашкари «Түрк тилдеринин сөздүгү» /Кыргыз тилине которгондор: Т.Токоев, К.Кошмоков, III т. -Б., 2013.